

/// Hevő Péter

=== Határesetek ===

A belnémet határátkelőhelyek és a Stasi kapcsolatának forrásai

Peter Boeger: *Die Stasi und die innerdeutschen Grenzübergangsstellen 1961–1989.*

Bundesarchiv/Stasi-Unterlagen-Archiv, Berlin, 2024. 276 oldal

szökési kísérletek. Lévén, hogy egy iratanyag maradt fenn, célszerű volt nek. Elsősorban a Stasihoz, a keletnémet

A határátkelőhelyek a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) kiemelt megfigyelés alatt álltak. A bipoláris világ két katonai tömbje közti érintkezési pontok voltak ezek, ezért biztonsági kockázatnak számítottak, keletnémet szemszögből réseknek a bástyán. Emellett az állampolgárainak hollétére rendkívül érzékeny NDK (a társadalom szinte totális ellenőrzését a német szakirodalom „mindent lefedő megfigyelés”-nek nevezi¹) ezeken a csomópontokon (is) ellenőrizhette, hogy ki lép be, és ki szeretné elhagyni az országot. Éppen emiatt a keletnémetek – pénzt, paripát nem kímélve – rengeteg erőforrást fektettek a határátkelőhelyek őrzetébe. Számtalan részletre, körülményre kellett odafigyelni, legyen az árucsempészet, megvesztegetés vagy szerteágazó témáról van szó, amelyről óriási újabb forráskiadványt szentelni e területnek. Elsősorban a Stasihoz, a keletnémet állambiztonsági szervhez kapcsolódóan

1 = = Slachta, 2014: 170.

tette meg ezt Peter Boeger a *Die Stasi und die innerdeutschen Grenzübergangsstellen 1961–1989* című kötetben.²

Nem tudni, pontosan miért, talán a hírhedt módszerei vagy a társadalom szisztematikus ellenőrzése miatt, de a Stasi tevékenységének feldolgozása a szakirodalomban – akárcsak a filmgyártásban – felülreprezentált a keletnémet állam más területeihez képest.³ Ha az NDK-ra gondolunk, jó eséllyel a Stasi is rögtön eszünkbe jut, míg a földtulajdon kollektivizálása vagy a mikrochipgyártás már kevésbé. A fokozott érdeklődésen túl a szakirodalom gyarapodását segíti az is, hogy a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (*Ministerium für Staatssicherheit*) fennmaradt iratállományát rendkívül gyorsan, már az 1990-es években elkezdték feldolgozni, és folyamatosan megjelentek a kutatást segítő kézikönyvek.⁴ Az iratok őrzéséért és kezeléséért 1992-től a BStU (*Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* – Az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Szerveinek Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott Hivatala) volt felelős, amelynek munkatársai élen jártak a források feldolgozásában. Hosszas viták után az említett levéltár 2021-ben a *Bundesarchiv* (Szövetségi Levéltár) alá került – most már *Stasi-Unterlagen-Archiv* (Stasi-iratokat Kezelő Levéltár) néven –, s a megszokott levéltári feladatokon túl rendezvényeket szervez, valamint időnként kiadványokat is megjelentet. Jelen kötet is a levéltár gondozásában jelent meg, amelynek szerzője korábban szintén a BStU-ban dolgozott.

Ahogy a kötetben a szerző is rámutat, a keletnémet határátkelőhelyek természetesen nem kerültek el a kutatók figyelmét, ugyanakkor bizonyos területeken jelentős hiányosságok fedezhetőek fel. A Stasi útleveleket ellenőrző egységei a VI. Főosztály (HA VI.) alá tartoztak, amelynek felépítéséről, feladatairól, személyzetéről főleg Monika Tantzsch, Roland Wiedmann és Helmut Müller-Enbergs írtak.⁵ Az egyes határátkelők történetének feldolgozása is folyik, elsősorban a leginkább izgalmasnak vagy éppen forgalmasnak ítélték, akárcsak híresebb szökési kísérletekről és tragikus halálesetekről is gyakran olvashatunk, főképp ismeretterjesztő cikkekben.⁶ Érdekes mód van egy regionális sajátossága is a vizsgált csomópontoknak: a publikációk túlnyomó többsége Berlin térségére fókuszál, más régiókra alig, még kevésbé az NDK és keleti szomszédai, Csehszlovákia és Lengyelország köztiekre (10.).

Felismerve a szakirodalomban lévő „lyukakat”, hiányosságokat, felmerül tehát az igény, hogy egy átfogó, az egész országra kiterjedő feldolgozás készüljön el, Boeger

2 = = Boeger, 2024.

3 = = Slachta, 2016: 389.

4 = = A témában magyar nyelven lásd bővebben: Slachta, 2014.

5 = = Müller-Enbergs, 2008; Tantzsch, 1995; Wiedmann, 2012; Wiedmann–Erdmann, 2018.

6 = = A szakirodalomban lásd: Boeger, 2011; Boeger–Dollmann, 2011; Delius–Lapp, 2000; Springer, 2013. Az ezzel kapcsolatos ismeretterjesztő cikkek felsorolása meghaladja a tanulmány kereteit.

azonban – ismerve az iratanyag mennyiségét – nem érezte úgy, hogy ezt mindenképp neki kellene elvégeznie, és nem is ígéri, hogy a korszak nagy ívű monográfiája kerül az asztalra. Ehelyett a célja az, hogy egy-egy, az NDK döntéshozatalára jellemzőnek vélt forrás mélyebb elemzésével rávilágítson a határátkelőhelyek és a Stasi kapcsolatának különböző aspektusaira. Lényegében esettanulmányokat kapunk, amelyek bemutatják a politikai, jogi, technológiai változásokat a hidegháború alatt. Az efféle kötetek összeállítása során a szerző a műfaj jellegéből adódóan önkényesen jár el, hogy milyen forrásokat válogat be egy 270 oldalas műbe, ami véleményem szerint nem problémás, ha a válogatás során egy megalapozott és logikus elv szerint jár el.

Szerencsére a művészettörténész végzettségű Boeger jól ismeri e területet, hiszen több kötete jelent már meg a Stasi működéséről különböző régiókban.⁷ Tapasztalt kutatóról van tehát szó, aki több szempontból is átgondolt koncepciót választott. Az 1961 és 1989 közti évtizedek bemutatása során a kronológiát követi, minden egyes forrással felvet egy érdekes témát, és az NDK-nak kizárólag a Németországi Szövetségi Köztársaság (NSZK) és Nyugat-Berlin felé kiépített átkelőit vizsgálja, más szomszédokat ebből a válogatásból kihagy. Fontos emellett, hogy kitér a Nyugat felé lévő határátkelők szinte valamennyi formájára, legyenek azok közúton, vasúton vagy a belvizeken (ugyanakkor a repülőtereket indoklás nélkül kihagyja). Valamennyi forrás a *Stasi-Unterlagen-Archiv*ból származik, többségüket az Állambiztonsági Minisztérium parancsai teszik ki, kisebb részben a Határvámhivatal és a Minisztertanács dokumentumait találjuk.

Nagyon érdekes a kötet szerkezete, mivel az eltér a német forráskiadványokra jellemző struktúrától, amikor egy alaposabb bevezető után sorban egymás után következnek a primer források, és inkább a lábjegyzetekben jelennek meg a magyarázatok. Itt ugyanis nyolc különböző téma köré épített fel a szerző egy-egy fejezetet, és mindegyik egy forrás szó szerinti idézésével kezdődik. Ezt követi a dokumentum magyarázata, és hogy az adott intézkedés milyen hatással volt a határok őrizetének változására. A következő alfejezetek a döntések politikai, gazdasági hátterére mutatnak rá, vagy éppen felidéznek egy-egy mindennapi esetet (például sikertelen embercsempészeteket). A szerző tehát előszeretettel váltogatja a fókuszot, a mikro- és makroszinteket, ami egyesek számára zavaró lehet, míg másoknak izgalmas (a recenzens az utóbbiak közé tartozik). A fejezetek végén a szerző röviden bemutatja, hogy az adott témában a *Stasi-Unterlagen-Archiv* milyen forrásokkal tud szolgálni, ezzel segítséget adva azoknak is, akik kedvet kaptak a téma további kutatásához.

Boeger törekedett rá, hogy a témában kevésbé jártas olvasókat eligazítsa megfelelő háttérinformációval. Mielőtt rátérne a tematikus fejezetekre, előbb bemutatja a határátkelőhelyeket befolyásoló döntéshozatal változását a korszak során, majd a legfontosabb releváns dátumokat és eseményeket is felsorolja, hogy a forrásokat el tudjuk helyezni az idővonalon.

7 = = Boeger–Catrain, 2017; 2018.

A bevezető utáni első tematikus fejezet a berlini fal felépítésének évébe, 1961-be kalauzol minket, és ehhez a szerző egy népszerű témát, a városon belüli metróvonalak elvágására kiadott parancsot választotta forrásként. Az eset szürrealitásán és a szervezeti háttér bemutatásán túl megismerünk néhány híresebb szökési kísérletet, amikor az emberek vonattal próbáltak Nyugatra menekülni. Ebben a fejezetben is látszik az a már említett strukturális sajátosság, amely konzekvensen jellemző a későbbi fejezetekre is: lényegében csak az első alfejezet a primer forrás, amelyet további magyarázó, a szakirodalmat, illetve egyedi eseteket bemutató alfejezetek követnek.

A 3. fejezetben egy parancson keresztül láthatjuk az Állambiztonsági Minisztérium 1964-től kijelölt új feladatait a határátlépők ellenőrzését illetően, s mind ezt a határőrizet korábbi hibáival magyarázták. Az átszervezés kimondatlanul a Védelmi Minisztérium kárára történt, és a Stasi hatalmának növekedését jelezte.

A következő (4.) fejezet a hirschbergi közúti határátkelőhely újjáépítését tárgyalja, amely olyan nagy forgalmat bonyolított le, hogy 1989-ig folyamatosan ki kellett bővíteni. Ugyancsak ebben a fejezetben olvashatunk a vámszemélyzet ellenőrzéséről, akiket megvesztegetési kísérletekkel tettek időnként próbára „nem-hivatalos” munkatársak, tehát Stasi-ügynökök, továbbá a Hirschberg és Juchhöh állomásokon elkövetett szökési kísérleteket is megismerjük. Ez az egyik olyan fejezet, amely esetében a szövegbe ágyazott térképek hiánya különösen zavaró, hiszen ezek hiányában nem derül ki, hogy pontosan hol vannak ezek az átkelők, és miért voltak fontosak.

Az 5. fejezet nem lezárásokról vagy szigorításokról szól, hanem azon kevés esetek egyikéről, amikor az NDK gesztust tett az NSZK felé, és újabb határátkelőket nyitott meg. A két ország közti enyhülés jegyében 1973-tól több millió nyugatnémet állampolgár számára könnyítették meg a határközeli településekre az átjárást. Ahogyan a fejezetből kiderül, a határátkelők felállításáért felelős illetékesek nem örültek a hirtelen döntésnek, de végül meghajoltak a nagypolitika akarata előtt, és noha szűkölködtek bizonyos erőforrásokban, gyorsított eljárásban építették ki az infrastruktúrát.

A 6. fejezet ismét egy konfliktusra fókuszál, még hozzá az NSZK és Nyugat-Berlin közötti, az NDK területén áthaladó szárazföldi tranzitforgalom kérdésére. A hidegháborús évtizedek során Nyugat-Berlin ügye végig fájó pont és diplomáciai feszültségek forrása maradt az NDK számára, és hogy a keletnémetek hangot adjanak tiltakozásuknak a város státuszát illetően, időnként megtagadták bizonyos nyugatnémet intézmények személyzetének átengedését. Mint azt az egyik erre vonatkozó parancsban kihangsúlyozzák, a tiltás nem konkrét személyek ellen szól, hanem a munkahelyük által képviselt álláspont következménye.

A 7. fejezet egy kevésbé feldolgozott témát, a két ország közti szemétszállítást érinti. A vizsgált forrás kivételesen nem a Stasi által kiadott dokumentum, hanem az NDK Minisztertanácsának 1979-es határozata, amelynek értelmében megnyitották a selmsdorfi átkelőt a nyugatnémet hulladék NDK-ba való szállítására. Az NDK részéről ez egy kétségbeesett lépés volt, hogy – versenyképes termékek híján – nyugati

devizához jusson. A nyugatnémet szemét átvétele megalázó volt a keletnémetek számára, ezt jól mutatja, hogy igyekeztek titokban tartani, ami addig sikerült is, míg nem nyugati környezetvédő aktivisták kezdtek el tüntetni Selmsdorfban az ellen, hogy az NSZK veszélyes hulladékának lerakataként használja keleti szomszédját.

A következő fejezet bemutatja, hogy a határátkelőhelyeken dolgozókat hogyan készítették fel terrorista akciók megakadályozására. A keletnémet állambiztonság különösen az 1972-es müncheni olimpia tragikus eseményei után kezdett figyelni a terrorelhárításra, de természetesen mindezt felhasználta a Nyugattal folytatott ideológiai küzdelem fokozására is. Érdekes adalék az intézkedésekről, hogy például a gutenfürsti határ menti vasútállomáson az egyik termet egy olyan készülék védte, amely támadás esetén gázzal telítette volna meg a szobát és tette volna ártalmatlanná a terroristákat. Talán nem kell különösebben megmagyarázni, hogy ha valóban sor került volna egy ilyen akcióra néhány évtizeddel a holokauszt után, az súlyos politikai károkat okozott volna az NDK-nak.

Az utolsó tárgyalt téma a vízi közlekedésre vonatkozik, egészen pontosan az évtizedekig lezárt Teltow-csatorna átkelőinek megnyitására, amit az NDK szintén külső nyomásra tett meg, és ami a Stasira további feladatokat rótt. A fejezet hosszú topográfiai leírást tartalmaz, ami itt is szükségessé tette volna a magyarázó térképeket.

A 10. fejezet főleg azoknak jelenthet óriási segítséget, akik valamilyen formában ezzel a területtel foglalkoznak és nyers adatokra van szükségük, ugyanis a szerző nemcsak felsorolja az összes határátkelőhelyet, hanem azok fizikai jellemzőit is bemutatja táblázatokban: kiterjedésüket, a kiépített akadályokat és objektumokat, a tárolt fegyverek számát, akárcsak az átkelőkön dolgozó személyzet létszámát, összetételét és parancsnokait. A további kutatásokat segíti a kötet végén egy hely- és személynévkereső, a rövidítések jegyzéke, valamint a glosszárrium, amely megmagyarázza a határőrizethez kapcsolódó alapvető szakkifejezéseket.

Ahogy láthattuk, a témákat illetően nagyon széles a skála, a Stasi alapfeladataitól (például a határt átlépő gyanús személyek ellenőrzésétől) kezdve, a szemétszállításon át a terrorellenes műveletekig. A forrásokból kivehető, hogy a határátkelőhelyek mennyi megoldandó problémát jelentettek a belügyi szervek számára. Az országból menekülők kiszűrése összetett feladat volt, az erre vonatkozó eszközök idővel finomodtak, és jól érzékelteti a szervek közti bizalom hiányát, hogy a Stasi megfigyelés alatt tartotta a vámhivatal és a hadsereg alá tartozó munkatársakat. Természetesen a nemzetközi történések is befolyásolták a határátkelők mindennapjait. A keletnémet államvezetés olykor nyomásgyakorlásra és zsarolásra, máskor nyugati deviza beszerzésére vagy éppen a konfliktusok enyhítésére használta fel a határőrizetre vonatkozó politikáját. Peter Boeger a kiválasztott témákon keresztül jól bemutatja, hogyan változott a két német állam kapcsolata, hol a közeledés, hol az elhidegülés irányába, és hogy nem volt az annyira egysíkú, statikus, mint sokan elképzelik. A kötet tárgya tehát érzékletes lenyomata a hidegháborús folyamatoknak és a német államok ambivalens viszonyának.

A könyv egészére vonatkozóan elmondható, hogy komoly munka áll mögötte, hiszen a levéltári dokumentumokon túl személyes források (például memoárok) is felhasználásra kerültek. A lábjegyzetelés szakszerű, a kötetben olykor előkerülnek képek, bár ezekből több is elfért volna, főleg az olyan illusztrációkért kiáltó témáknál, mint a lezárt berlini metróállomások esete. Két térképet találunk a kötet végén, de ezeket (vagy inkább nagyobb méretarányú térképeket) is célszerű lett volna a szövegbe ágyazva elhelyezni a releváns fejezetekben, hiszen nem szerencsés földrajzi vonatkozású témákról úgy írni, hogy nem látja az olvasó, miről is van szó.

Összességépp kijelenthető, hogy a forráskiadvány érdekes témákat vet fel, és bizonyára további publikációk megírására ösztönzi a kutatókat. Még az is előfordulhat, hogy egy, a pályája elején lévő olvasó éppen e műből inspirálódva kezd a kelet-német határátkelőhelyek történetét feldolgozó átfogó kötet megírásába.

=== Hivatkozott irodalom ===

Boeger, 2011

Boeger, Peter: Die Grenzübergänge. In *Die Baugeschichte der Berliner Mauer*. Michael Imhof Verlag, Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege, Petersberg, 175–218.

Boeger, 2024

Boeger, Peter: *Die Stasi und die innerdeutschen Grenzübergangsstellen 1961–1989*. Bundesarchiv/Stasi-Unterlagen-Archiv, Berlin.

Boeger–Catrain, 2017

Stasi in Sachsen: Die DDR-Geheimpolizei in den Bezirken Dresden, Karl-Marx-Stadt und Leipzig. Editors: Peter Boeger – Elise Catrain. Bundesarchiv/Stasi-Unterlagen-Archiv, Berlin.

Boeger–Catrain, 2018

Stasi in Thüringen. Die DDR-Geheimpolizei in den Bezirken Erfurt, Gera und Suhl. Editors: Peter Boeger – Elise Catrain. Bundesarchiv/Stasi-Unterlagen-Archiv, Berlin.

Boeger–Dollmann, 2011

Boeger, Peter – Dollmann, Lydia: *Freundwärts – Feindwärts. Die deutsch-deutsche Grenzübergangsstelle Drewitz/Dreilinden*. Verlag Willmuth Arenhövel, Berlin.

Delius–Lapp, 2000

Delius, Friedrich Christian – Lapp, Peter Joachim: *Transit Westberlin. Erlebnisse im Zwischenraum*. Ch. Links Verlag, Berlin.

Müller-Enbergs, 2008

Müller-Enbergs, Helmut: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*. Bd. 3: *Statistiken*. Ch. Links Verlag, Berlin.

Slachta, 2014

Slachta Krisztina: A Stasi iratok helye a német nemzeti emlékezetben.

In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*.

Szerkesztette: Horváth Sándor. Libri, Budapest. 169–187.

Slachta, 2016

Slachta Krisztina: A múlt jövője. A berlini Stasi-iratokat őrző levéltár, a BStU jövőjére vonatkozó tervek, elképzelések, viták. In *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerkesztette: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József. Kronosz, Pécs. 385–395.

Springer, 2013

Springer, Philipp: *Bahnhof der Tränen. Die Grenzübergangsstelle Berlin-Friedrichstraße*. Ch. Links Verlag, Berlin.

Tantzsch, 1995

Tantzsch, Monika: *Hauptabteilung VI. Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr*. BStU, Berlin.

Wiedmann, 2012

Wiedmann, Roland: *Die Dienstseinheiten des MfS 1950–1989. Eine organisatorische Übersicht*. BStU, Berlin.

Wiedmann–Erdmann, 2018

Wiedmann, Roland – Erdmann, Martin: *Die Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit 1989*. BStU, Berlin.

Kulcsszavak

=====

NDK, recenzió, Stasi

Kelet-Berlin, a felvétel a berlini fal építéskor,
a Potsdamer Platz irányából északkelet felé készült.
Háttérben a Behrenstraße eleje látható, 1961.

Fortepan / UWM Libraries
Harrison Forman fényképe

= **Cross-Border Cases** =

/// A BOOKREVIEW ON

Peter Boeger: *Die Stasi und die innerdeutschen Grenzübergangsstellen 1961–1989. Eine kommentierte Edition ausgewählter Dokumente*
[The Stasi and the Inner-German Border Crossing Points 1961–1989: An Annotated Edition of Selected Documents].

Berlin, Bundesarchiv/Stasi-Unterlagen-Archiv, 2024. 276 p.

The aim of the book is to shed light on various aspects of the complex relationship between East German border crossings and the Stasi through a deeper analysis of primary sources. The author follows a chronological order, covering the decades between 1961 and 1989, and examines only the GDR crossings to the FRG and West Berlin, whether by road, rail, or inland waterways. All the sources are from the Stasi-Unterlagen-Archiv, the majority are MfS orders, with a smaller number of documents from the Tax and Customs Administration and the Council of Ministers. The eight topics cover a very wide range, from what is considered “traditional” Stasi activities, through garbage collection to anti-terrorist operations. Peter Boeger’s choice of topics thus illustrates how the relationship of the two German states changed, and shows that it was not as static as many people imagine.
